

II. MEŞRUTİYET’İN İLÂNI SONRASINDA “DEVİR-İ SÂBIK” MEMURLARININ DURUMLARI*

Hasan Ali POLAT**

ÖZ: II. Meşrutiyetin ilânı, 23 Temmuz 1908'den önceki Abdülhamid dönemini “devir-i sâbık” hâline getirdi. II. Abdülhamid’in şahsına doğrudan saldırı olmasa da, onun yakınındaki devlet adamlarına büyük öfke ile bakıldı. Abdülhamid ricâli, yeni dönemde meşrutî idareye ayak uydurmaya çalışsa da eski dönemin kudretli isimleri oldukları için hep kuşku ile karşılandılar; vazifelerinden azledildiler, Memduh Paşa gibi bazı isimler tutuklandılar. Sadece Abdülhamid ricâline değil devlet memurlarına yönelik de “devir-i sâbık memuru” oldukları yönünde suçlamalar yöneltildi. *Tensikat Kanunu* gibi kanunlar ile ciddî tasfiyeler gerçekleştirildi. Bu çalışma, meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde devir-i sâbık memurlarını ve onların meşrutî idaredeki durumlarını, devir-i sâbık devlet adamlarının yeni döneme adaptasyon çabalarını, incelemektedir. Ayrıca, devir-i sâbık memurlarının tasfiyesi hususunda aşırıya gidilmesi üzerine matbuattaki tepkileri ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İttihâdçılar, Devir-i Sâbık memurları, Tasfiye, Tensikat

THE SITUATION OF “THE OLD REGIME” OFFICIALS AFTER THE PROCLAMATION OF THE SECOND CONSTITUTIONAL MONARCHY

ABSTRACT: The declaration of the Second Constitutional Monarchy have turned the period of Abdulhamid which was before July 23, 1908, into “the old regime”. Even though there was no direct assault on Abdulhamid, the statesmen near him were provoking great anger. Although high officials of Abdulhamid were trying to accommodate with the constitutional government in the new era, were always looked with suspicion and dismissed from their posts, some names such as Memduh Pasha were arrested; because they were powerful names of “the old regime”. Not only Abdulhamid’s high officials but also other civil servants were accused in

* Bu çalışma Akdeniz Üniversitesi’nde ve Doç. Dr. Salih TUNÇ danışmanlığında yapılan “II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler (1908-1918)” unvanlı doktora tezinden üretilmiştir. Danışman hocam Salih Tunç’a çalışmam boyunca desteği için minnettarım.

** Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü. E-posta: halipolat@konya.edu.tr; halipolat42@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6658-932X>

Geliş Tarihi (Received): 14.12.2018

Kabul Tarihi (Accepted): 08.01.2019

Yayın Tarihi / Published: 20.01.2019

alleged to be men of "the old regime". By laws such as the Regulation Code, serious liquidations were gone into. In this study, "the old regime" officials and their situations in constitutional authority and their efforts to adopt to the new period right after re-proclamation of the constitutional monarchy is examined. This study also discusses the reactions of the newspapers on the exaggerated handling of the dismissal of former civil servants.

Keywords: The unionists, "the old regime" Official, Liquidate, [Tensikat] Regulation

GİRİŞ

Makedonya coğrafyasının yönetim biçimi, bu yönetimin ordu mensupları nezdinde yarattığı rahatsızlıklar, bölgedeki dinî-etnik yapı ile Arnavut ve Bulgarların pozisyonları ve büyük devletlerin bölgeye yönelik politikaları İttihâdçuların meşrutiyetin iadesi için harekete geçmelerinde etkili oldu.¹ İttihâdçuları meşrutî idare için harekete geçiren mühim bir hadise de Reval Mülakatı'dır. 9-12 Haziran 1908'de İngiltere ile Rusya arasında gerçekleşen bu mülakatta, ilgili devletler arasında Makedonya'da birtakım idarî düzenlemeler yapılması hususunda anlaşma sağlandı. Cemiyet, Reval Mülakatı'nı, Makedonya'nın Osmanlı'dan kopartılması yönünde kararların alındığı bir toplantı olarak değerlendirerek şiddetle protesto etti. Cemiyet mensupları bu mülakat üzerinden ihtilale olabildiğince meşrutiyet kazandırmaya ve meşrutiyetin iadesinin gerekliliği hususunda propaganda yapmaya çalıştılar.² Netice itibariyle Resneli Niyazi, Enver ve Eyüp Sabri Beylerin dağa çıkışları, *Hamidî idarenin* bu başkaldırının önüne geçememesi

¹ İsmail Küçükkılınç, *II. Meşrutiyetin İlanında Halk Unsuru*, Cedit Neşr., 1. bs., Ankara 2011, s. 307; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin iştirakiyle İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nde güç, Selanik merkezine eline geçmiştir. İttihâdçılık da Tunaya'nın tabiriyle "balkanlı özelliğinin yapısı, bir siyasi mesleğin de adı" halini almıştır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, İletişim Yay., 5. bs., İstanbul 2011, s. 40; Bayur, eserinde, II. Meşrutiyet'in ilânına giden süreçte etkili olan hususları ele almaktadır. Buna göre Abdülhamid'in idare tarzı ve kendisinden memnuniyetsizlikler; Makedonya'da çete faaliyetleri ve Türklere zulümler; Makedonya, Yemen gibi yerlerde çıkan ayaklanmalar ve seferberliğin olumsuz etkileri; Büyük devletlerin Osmanlı içişlerine karışmaları, Makedonya elden gidiyor algısının Osmanlı toplumunda yerleşmesi; özellikle III. Ordu'da genç subayların Cemiyet'e katılımları ve idare hakkında olumsuz düşünceleri; taşradaki sürgünlerin oralardaki halkı uyandırmaları gibi sebepler II. Meşrutiyet'in ilânına giden süreci hazırlamıştır. Yani bu hususlar meşrutiyetin iadesi süreci için uygun bir iklim sağlamıştır. Yine Bayur'un da belirttiği üzere, ayaklanmayı fiili olarak husule getiren kısmen Selanik olsa da esas itibariyle Cemiyet'in Manastır merkezi; Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Beylerin dağa çıkışları ve Firzovik toplantısıdır. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, K. IV, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. bs., Ankara 1991, s. 168-169.

² Reval Mülakatı hakkında değerlendirmeler ve tafsilat için bkz., Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet*, Klasik Yay., 1. bs., İstanbul 2014, s. 308-315; Küçükkılınç, *Halk Unsuru*, s. 324-331; Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi*, Timaş Yay., 1. bs., İstanbul 2012, s. 164-174.

üzerine devlet erkânının istişareleri sonucu II. Meşrutiyet ilân edildi. Meşrutiyetin iadesi ile “istibdâd” yerini “hürriyet”e bıraktı ve *devr-i sâbık ricâli* yeni dönemde ciddî sıkıntılara maruz kaldı. Çünkü Abdülhamid’in 23 Temmuz öncesi idaresinde, pek çok kimse çeşitli gerekçelerle sürgünlere gönderilmişlerdi ve bu hadiselerde dahil olduğu düşünülen kimselere öfke ile bakılmaktaydı. *Devr-i sâbık* memurlarının tasfiyesi dillendirilmekte, sürgünlere maruz kalan Jön Türkler *devr-i sâbık* memurlarının tensiki neticesinde kendilerinin memuriyette istihdamlarını talep etmekteydiler.

II. Meşrutiyette *Devr-i Sâbık* Memurlarının Durumları

İttihâdçılar, kendilerinin olağanüstü gayretleri neticesinde elde edilen meşrutî idarenin “müdafası” için yeni dönemde birtakım girişimlerde bulundular. Evvela İttihâd ve Terakki Cemiyeti mensupları, kendileri haricindeki güç odaklarına kuşku ile bakmaktaydılar. Kuşkunun temelinde geçmiş hatıraların etkisinin olduğu açıktır; nitekim meşrutiyet, Midhat Paşa ve arkadaşlarının gayretiyle 1876 senesinde II. Abdülhamid tarafından ilân edilmiş fakat kısa bir süre sonra -93 Harbi esnasında- yine II. Abdülhamid eliyle sonlandırılmıştı.³ O yüzdendir ki iade edilen meşrutiyetin II. Abdülhamid ya da Bâbiâli eliyle sıkıntıya düşme ihtimalini ortadan kaldırmak isteyen İttihâdçılar, yeni dönemde herkesten meşrutiyete sadakat yeminleri talep ettiler. Başkaca tedbirlerin yanında kutsallar üzerine yapılacak yeminin tesirinden de istifade ederek meşrutî idareye bağlılığı artırmaya çalıştılar. Bu çerçevede başta padişah olmak üzere, nazırlar ve devlet memurları meşrutiyete sadakat yeminleri ettiler.⁴ Örneğin “*Bidâyet-i cülûsumdan beri vatanımın sa’âdet ve selâmetine çalıştığım gibi en büyük emelim evlâdlarımdan farkı olmayan teb’amın sa’âdet ve selâmetidir. Buna Cenâb-ı Hakk şâhid-i âdildir.*”⁵ diyen Sultan II. Abdülhamid, Şeyhülislam

³ Cemil Topuzlu’nun hatıratında bu minval üzere bir değerlendirme mevcuttur. Hatırate göre Floksera Cemal Bey *İkdam* gazetesindeki resmi tebliği görmüş ve bu tebliğ üzerine meşrutiyet hakkında, “Acele etmeyiniz, sevinmeyiniz. Sultan Hamid, 1877 senesinde Meşrutiyet ilan etmişti. Halkımız o esnada uyanık olmadığından, Padişah bir kolayını bulup Kanûn-i Esâsî’yi yok etti. Bana kalırsa Sultan Hamid yeni bir oyun oynuyor...” demiştir. Ayrıca Cemal Bey devam olarak Meşrutiyetin II. Abdülhamid’in bir oyunu olmaması durumunda bile ihtilal ile memlekete huzur gelmeyeceğini ve milletin bizzat kendisinin hürriyeti elde etmesinin anlamlı olacağını belirtmiştir. Bkz. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde, 80 Yıllık Hatıralarım*, yay. haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, 6. bs., İşaret Yay., İstanbul 2017, s. 107.

⁴ *Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, C. 1, yay. haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yay., 1.bs., İstanbul 2006, s. 488; İsmet İnönü, *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, Bilgi Y.evi, 4. bs., Ankara 2014, s. 47.

⁵ “Nutk-ı Hümâyûn ve Te’mînât-ı Şâhâne”, *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 1.

Cemaleddin Efendi huzurunda "...yemîn ediyorum ki teb'a-i sâdikama bahşetdiğim Kânûn-ı Esâsî'yi tamâmiyle tatbîk ve icrâ edeceğim. Buna hiç kimse mâni' olamayacaktır. Kalbleri müsterîh olsun herkes işleri güçleriyle meşgûl olsun" diyerek meşrutiyeti muhafaza ve müdafaa edeceğine dair yemin etti.⁶ Hatta II. Abdülhamid, ecnebî sefirlerin de hazır bulunduğu 31 Temmuz'daki Cuma selamlığında, meşrutiyeti koruyacağına dair güvence verdi.⁷

Bunun yanında meşrutiyet kutlamaları çerçevesindeki gösterilerde de sadakat yeminleri alındı. Örneğin 25 Temmuz günü, İstanbul'da meşrutiyeti kutlayan binlerce kişiden mürekkep büyük bir kalabalık Bâbîâli'ye yürüdü ve burada Sadrazam Sait Paşa ile bir görüşme gerçekleştirildi. Görüşmenin ardından kalabalık, Adliye Nezareti'ne yöneldi; burada Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa makamına gelemediği için Adliye Müsteşarı Ahmet Şükrü Bey ve İstinâf Müddei-i Umumîsi Necmeddin Molla Efendi kalabalığa hitap ederek sadakat ile vazifelerini yürüteceklerini ifade ettiler. Sonraki adres Harbiye Nezareti'ydi. Kalabalık nezaret önüne geldiğinde Harbiye Nazırı Ömer Rüştü Paşa ve yüksek rütbeli subaylar nezaret basamaklarında belirdiler. Kalabalık temsilcisi Kolağası Selim Sırrı ve avukat Kemal Beyler birer nutuk irat ettiler; neticede Harbiye Nazırı ve yüksek rütbeli subaylardan sadakat yemini etmeleri talep edildi. Ömer Rüştü Paşa ve subaylar sadakat ile vazifelerini yürüteceklerini beyan ettiler. Daha sonra Maliye Nazırı Ziya Paşa da aynı şekilde sadakat yemini etti.⁸ "Mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim", sözü kendisine yakıştırılan Maarif Nazırı Haşim Paşa da biraz da korku ile "...umur-ı maarifin terakki hususunda vüs'ü iktidarım derecesinde gayretten hali

⁶ "Te'minât-ı Şâhâne", *İkdam*, 16 Temmuz 1324 [29 Temmuz 1908], Nu: 5092, s. 1; "Kur'an-ı Azimü'ş-şân ve Te'minât-ı Pâdişâhî", *Sabah*, 16 Temmuz 1324 [29 Temmuz 1908], Nu: 6768, s. 1; "Nutm-ı Hümayûn ve Te'minât-ı Şâhâne", *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 1; *Şeyhülislam Merhûm Cemaleddin Efendi Hazretlerinin Hâtrât-ı Siyâsiyesi*, M. Hovagimyan Matb., Dersaadet 1336, s. 6-7.

⁷ "Te'minât-ı Pâdişâhî", *Tanin*, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], Nu: 1, s. 3; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, K. II, Türk Tarih Kurumu Yay., 4. bs., Ankara 1991, s. 67-68; Sait Paşa'nın hatırasında belirtildiğine göre 24 Temmuz Cuma günü, Cuma Selamlığında Avusturya Sefiri, Karadağ Maslahatgüzarı ve Bulgaristan Kapı Kethüdası II. Abdülhamid'i tebrik etmişlerdir. Abdülhamid ecnebi memurlara "Kânûn-ı Esâsî'nin mahfuz kalacağını beyân" etmiştir. Bkz. *Said Paşa'nın Hâtrâtı*, C. II, K. II, *Sabah Matb.*, Dersaadet 1328, s. 449.

⁸ "Şehrimizin Dünkü Hâli", *İkdam*, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908], Nu: 5089, s. 1; "Takdîm-i Teşekkürât-ı Umûmiye", *Sabah*, 13 Temmuz 1324 [26 Temmuz 1908], Nu: 6760, s. 1-2; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yay., 5. bs., İstanbul 2009, s. 137-138.

kalmayacağıma ve Meşrutiyet'e sadakat göstereceğime şu heyet-i muhtereme huzurunda yemin ederim" diyerek yeminini etmiş oldu.⁹

Edirne'de bazı asker ve sivil memurlar meşrutiyetin iadesinden pek de hoşnut olmamışlardı. Fakat İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin iki temsilcisi, buradaki sivil ve askerî idarecilerle görüşmeler gerçekleştirerek rızaları hilafına olsa da onların İttihâd ve Terakki Cemiyeti ve meşrutiyete sadakat yemini etmelerini sağladı.¹⁰

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin devlet memurlarından istediği meşrutiyete sadakat yemininin metni şöyledir:

*"Sevgili Padişahımızın teba-i sadıkasına ihsan buyurdıkları Kanun-u Esasî ahkâm-ı münefisine ömrüm oldukça harfiyen tebaiyyet ve itaat edeceğimi ve otuz iki sene mukaddem bazı erazilin ihanetiyle lağvedildiği gibi yine ileride maazallah böyle bir hal vuku bulursa hürriyet-i vataniyenin muhafazası uğrunda kanımın son katresi akıncaya kadar Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetine muavenet edeceğimi ve her kim Cemiyet aleyhinde ika-i fesada cüret ederse kendi elimle öldüreceğimi ve bize bu lütfu bahşeden sevgili Padişahımız efendimize, din ve millet ve vatanuma kemâl-i sadakatle ve ubudiyetle hizmet edeceğimi ırz ve namusum üzerine Kur'an-ı azîmüştâna elimi basarak yemin ile temin ederim. Vallahi. billâhi."*¹¹

İttihâd ve Terakki Cemiyeti, bu yemin ile hem Kanun-ı Esasî hem de meşrutî idarenin idamesini hem de muarızlarına karşı kendi gücünü artırmayı hedeflemektedir. Çünkü hem padişaha hem de devlet ricali ve memurlarına kuşku ile bakıldığı bir dönemden geçilmektedir. Herkese bu yemin ettirilerek herkesin olabildiğince Cemiyet'in görüşleri doğrultusunda hareket etmesinin teminine çalışılmakta, *devr-i sâbık* ricaline de bir gözdağı verilmektedir.

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin yemin metnine karşı çıkma cesaretini gösterebilmiş şahıslar da vardır. Yemin metninin içeriğine karşı çıkan ve metne mevcut haliyle yemin etmeyen önemli bir şahıs Tophane Nazırı Topçu Ferikî Rıza Paşa'dır. Rıza Paşa, yemin metninin Kanun-ı Esasî, Padişah, din, vatan, millet ve meşrutiyete sadakat bölümlerini onaylayarak ancak Cemiyet'e sadakat kısmını ise metinden çıkararak yemin etti. Cemiyet'in çok güçlü hissedildiği bir dönemde Rıza Paşa'nın bu tavrı oldukça dikkat çekicidir; hatta belki de İttihâd ve Terakki Cemiyeti'ne ilk

⁹ Ali Birinci, *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-*, Dergâh Yay., 1. bs., İstanbul 2001, s. 133-134.

¹⁰ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 135, 141-142.

¹¹ Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi – II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yay., 4. bs., Ankara 2014, s. 153; Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. I, K. II, s. 75.

muhallif olan kişi Rıza Paşa'dır.¹² Yine Süleyman Şefik Paşa da Rasathane Müdürü Fatin Bey'in huzurunda yemin ederken İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin emel ve emirleri doğrultusunda hareket edileceğine dair kısmına itiraz ederek "Hayır ben böyle bir kayd ü şartla yemin etmem. İttihâd Cemiyeti'nin meşru emel ve emirlerine itaat edeceğime yemin ederim" der ve bu şekilde yemin eder.¹³

Meşrutiyetin iadesi sonrasında devlet kadroları yemin ettirildiler fakat meşrutiyete sadakat yeminleri ile bırakılmadılar. Çünkü meşrutiyetin yeniden ilânı, *devr-i sâbık*ın "mağdur"larını yeni dönemin "mağrur"ları haline getirerek onlara büyük umutlar aşılarken, *devr-i sâbık*ın "mağrur"larında da bir karamsarlık vücuda getirmişti. O yüzdendir ki *devr-i sâbık* memurları 23 Temmuz sonrası dönemin ne getireceğini tahmin etmekte bile güçlük çekmekteydiler. Her şeyden önce birçok memur yeni dönemde memuriyetlerine devam edip edemeyecekleri hususunda endişe duymaktaydı. Tabii olarak bu endişelerinde haksız da değillerdi. Nitekim meşrutiyetin yeniden ilânının hemen ardından *devr-i sâbık* mağdurları İstanbul'a akın etmişler, kendilerini *kahraman-ı hürriyet* olarak gördükleri için yeni dönemde devletin ileri kademelerinde memuriyet talep etmekteydiler. Çünkü bir şekilde saraya yakınlık ve jurnalcılık münasebetiyle elde edildiği düşünülen bütün memuriyet ve maaşların sorgulanmaya çalışıldığı bir dönem ortaya çıkmıştı.¹⁴

Meşrutiyetin yeniden ilânı üzerine kutlamalar yapılırken *devr-i sâbık* memurları hakaret ve saldırılara maruz kaldılar. Örneğin İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden Doktor Nazım Bey'in İzmir'e varışı akabinde burada birtakım hadiseler vuku buldu. Bu hadiseler mülkî idarecilerin itibarlarını alaşağı edecek bir mahiyet arz etmektedir. Aydın Serkomiseri Alaşehirli Mehmet Bey; hafiyelik yaptığı, birçok can yaktığı ve birçok ocağı söndürdüğü iddiasıyla vazifesinden el çektirildi. İzmir'de Fırka Kumandanı Birinci Ferik Tevfik Nevzat Paşa da hukukî bir altyapıya dayanmadan Mehmet Bey'e yöneltilen suçlamaların aynısı yöneltilerek vazifesinden alındı.¹⁵ İhtiyar bir mevki kumandanı olan Birinci Ferik Tevfik Nevzat Paşa hakaret ve aşağılamaları nefesine düşüremeyerek "*Elli seneyi mütecâviz hüsn-i hizmetden sonra asker ocağında, kışlanın ortasında binlerce evlâdlar içinde düçâr edildiğim bu hakâreti hazmedemeyib intihâr*

¹² Birinci, *Tarih Yolunda*, s. 134.

¹³ Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim*, 31 Mart Vakası, yay. haz. Hümeysra Zerdecî, Arma Yay., İstanbul 2004, s. 160-161.

¹⁴ Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülkî Tasfiyeler*, *Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 23.

¹⁵ "İzmir'de", *İkdam*, 29 Temmuz 1324 [11 Ağustos 1908], Nu: 5105, s. 3-4.

ediyorum.” diyerek intihar etti.¹⁶ Meşrutiyetin iadesi sonrasında *devr-i sâbık*ın mühim simalarından Fehim Paşa da Yenişehir’den Eskişehir’e gitmek üzere arabasına bineceği sırada linç edilmek suretiyle öldürüldü.¹⁷ Yer yer bu tür hadiseler vuku bulurken, gösterilerde aşırıya gidilmesini engellemeye çalışanlar da bu hakaretlerden nasiplerini almaktaydılar. Öyle ki “*Hürriyete herkes istediği gibi ma’nâ veriyor ve nizâm ve kânundan ve hükûmete lüzûm-ı itâ’atden bahsedenler ‘enkaz-ı istibdâd ‘ad olunuyor idi.*”¹⁸

Devr-i sâbık “mağdur”larının memuriyet taleplerinin karşılanabilmesinin yegâne yolu *devr-i sâbık* “mağrur”larının görevden el çektirilmeleri, yerlerine ise bu mağdurların atanmasından geçmekteydi. Bunun bilincinde olan II. Abdülhamid ricali, devlet erkini kontrol altına almak hususunda usulüne göre hareket etmekteydiler. 23 Temmuz öncesi meşrutiyet hakkında olumlu kanaatler serdetmeyenler, 23 Temmuz sonrasında meşrutiyetin “havariliğini” yapmaya başlamışlardı. Yeni dönemdeki devlet ricalindeki bu dönüşüm Abdulhamit Kırmızı tarafından *İdeolojik irtidat* ya da *adaptasyon* olarak adlandırılmaktadır.¹⁹ II. Abdülhamid ricali, mevcut konularını

¹⁶ Mizancı Mehmed Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler Yâhûd Batn-ı Müstakbele Âdâb-ı Siyâsiye Ta’lîmi*, neşr. Tahazâde Ömer Faruk, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1330, s. 95; Bu şahıs intihar etmiş fakat ölmemiş, yaralanmıştır; intihara giden süreci hakkında tafsilat için bkz. Mizancı Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler*, s. 93-96; Hatta Doktor Nazım Bey’in mülki idarecileri tahkir babında şöyle dediği de rivayet edilir: “-Bundan sonra hükümet me’mûrları, sizin hakîr ve mutî’ [itaat eden] hizmetkârlarınız olacak, anları tanımayacak, emrlerini hiç tutacak, siz anlara emredeceksiniz. Vergi ve teklif tahsil edemeyecekler, isterler ise vermeyeceksiniz, kovacaksınız.” Bkz. *Aynı Eser*, s. 96.

¹⁷ *BOA., Y. MTV.*, 312/221 [23 Temmuz 1324 tarihli telgraf sureti]; “Fehim Paşa”, *Tercüman-ı Hakikat*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 9828, s. 3; *Tevfik Biren’in Hatıraları*, C. 1, s. 492-493.

¹⁸ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339, s. 352-353; Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilâli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999, s. 199; Cemiyet mensupları yer yer kendilerini yegâne güç olarak gördüler: örneğin İzmir ve Aydın Polis müdürleri, İzmir Jandarma Komutanı, Telgrafhane Müdürü ve Belediye Reisi de İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin İzmir şubesinde tutuklandı ve Selanik’e gönderildiler. Bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 147-148; Ahmet Muhtar Nasuhoğlu da meşrutiyetin iadesi sonrası İttihâdçuların tavırlarını eleştirmekte ve şöyle demektedir: “İşte hürriyet bu şekilde tecavüz ve istibdatla başlamıştı. İttihatçıların bıyıklarını balta kesmiyordu. Herbirisi birer Sultan Hamid kesilmişlerdi.” Bkz. Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatının Tarihi –Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Hukukçunun Hatıraları*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, Dergâh Yay., 1. bs., İstanbul 2007, s. 202.

¹⁹ *Devr-i hamid* bürokratlarının tecrübelerini de yabana atmaya “ideolojik irtidat” adlandırması ve bu husustaki değerlendirmeler için bkz. Abdulhamit Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilâli’nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *100. Yılda Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin-Sarp Balcı-Bariş Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs.,

korumanın mücadelesini vermekteydiler. Sürgünden dönen Jön Türkler ise bir ân evvel II. Abdülhamid ricalinin vazifeden el çektirilerek yerlerine meşrutiyete bağlı kişilerin tayinini istemekteydiler. Jön Türkler, kabiliyetleri cihetiyle kendilerinden çok aşağıda olduklarını iddia ettikleri zadedgân çocuklarının sırf Saray'la irtibatları münasebetiyle önemli devlet makamlarına tayin edildiklerini düşünmekte ve bu çerçevede hükûmetlere

İstanbul 2010, s. 345-351; Kırmızı bir diğer eserinde de yeni dönemde *devr-i sâbık* ricalinin tavırları hakkında şunları ifade etmektedir: “Meşrutiyet’ten önceki çağ artık ‘ancient regime’ oldu, ‘devr-i sâbık’ oldu, ‘istibdâd’ oldu. Eski rical yeni düzene ayak uydurmakta gecikmedi. Abdülhamid devrinin yaşlı paşaları imparatorluğu kendilerinin idare ettikleri dönemi karaladılar; onlar da ‘istibdâd’ adı verilen güya kendilerini kapsamayan bir heyulaya sarıldılar. Sanki ülkeyi tek başına yönetmiş gibi, bir uzun devrin bütün vebali padişaha yüklendi ve etrafındakileri temize çıkaran bir anlatı kuruldu.” Bkz. Kırmızı, *Ferid Paşa*, s. 389; Nitekim Sâbık Serasker Rıza Paşa, *Hâtırat* adlı eserinde, kendisine “Niçin böyle mülevves bir muhît içinde bulundum da bu muhîtin adamlarıyla kalmağı kendime yakıştırdım?” sorusunu yöneltecek ve şöyle cevap vermektedir: “Çünkü, çünkü bir kere ben bu muhîte hâricden... bir ‘âlem-i ‘ulüvv-i lâhûtîden gelmedim. Ben –tıpkı bana bu suâlî irâd edebilecek zât veyâ hey’et gibi- bu memleketin perverde-i hayâtı idim... Herkes gibi hürriyeti semâ’î bir ‘âşığı idim; fakat bu hâl, istibdâdın tül-i müddet münkad bir bâzicesi [itaat eden bir oyuncuğu] kalmaklığını men’ edememiştir. Herkes gibi, her me’mûr gibi, her ferd gibi! Belkide hürriyete ibtilâm pek çoklarından fazla idi... Sürülmeği dahî göze almalı imişim? Bunu göze almamış olsa idim, o devr-i menhûsda ‘azl olur mu idim? Sürülmeği göze almamış olsam beni sevk etmek üzere Bahriye’ye İzzeddin’in hâzırlanması hakkında irâde tebliğ kılınır mı idi? Sürülmeği göze almamış olsam beni derdest edip İzzeddin’e teslim etmek üzere birtâkım zevât me’mûr olur muydu?” Bkz. Serasker-i Sâbık Rıza Paşa, *Hâtırat*, C. I, Artin Asadoryan Matb., Dersaadet 1324, s. 58-61; Rıza Paşa, bir diğer eserinde de Resneli Niyazi’nin, uyanışına vesile olduğunu şöyle anlatmaktadır: “Bu sırada Resne’den kalkmış olan kendi taburu binbaşısına gönderdiği bir mektûb usûlen makâma gelmekle bu mektûb nazar-ı dikkat ve takdîrimi câlib ve büsbütün intibâhımı mücib olmuştur.” Bu ifadeler, devr-i sâbık ricalinin yeni dönemde kendi devirlerinden şikâyetçi olduklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Paşa’nın “hürriyet” taraftarı olduğunu belirttiği bu ve benzeri ifadeleri için bkz. Serasker Rıza Paşa, *Hulâsa-i Hâtırat*, İstanbul 1325, s. 70-72; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* eserinde, Abdülhamid’in hal’inden bahsederken hal’ kararını veren Sait Paşa üzerinden *devr-i sâbık* ricalini değerlendirmekte ve şöyle demektedir: “İşin garip tarafı fetva üzerine karar verecek olan Millet Meclisi, Abdülhamit’in 7 defa sadrazamlık yerine getirmiş olduğu Sait Paşa’nın başkanlığında toplanıyordu. Abdülhamit yaptıklarını sadrazamları ve şeyhülislamı aracılığı ile yapmıştı. İstibdat devri söz konusu olunca, onlara da bir suç payı düşmekte idi. Halbuki onlar artık Zeyd olmaktan kurtulmakta idiler. Ortada Zeyd olarak da kala kala yalnız Abdülhamit kalıyordu.” Bu ifadelerin ardından Sait Paşa’nın “Millet Meclisi kürsüsünde bir hürriyet kahramanı gibi” kurulduğunu vurgulamaktadır. Karal’ın bu değerlendirmesi Kırmızı’nın yaklaşımı ile örtüşmektedir. Karal’ın değerlendirmesi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi -İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)-*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. bs., Ankara 2011, s. 106.

eleştiriler yöneltmekteydiler.²⁰ II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde devlet kadrolarında gerçekleştirilmesi istenen dönüşüme işaret edilirken “memurun yaşı” da öne çıkarılmaktaydı. Devlette yer edinmek isteyenler, “*Halk, işbaşında iş görebilecek genç ve dinç adamlar isteriz.*”²¹ diyerek ihtiyar kadroların işten el çektirilmesini yerlerine de kendilerinin tayinlerini talep etmekteydiler.

Devlet kadrolarında ciddi değişiklik arzusunda olanlar evvela hükûmet azalarına yönelik eleştiriler yönelttiler. Meşrutiyet iade edildiğinde Sait Paşa Hükûmeti var idi ve bu hükûmet içerisinde Jön Türklerin ciddi manada rahatsızlık duydukları isimler de görev yapmaktaydı. Bunların başında Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa ve Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa gelmekteydi.²² Memduh Paşa ve Hasan Rami Paşa'ya yönelik tepkiler ortaya konulmaktaydı. Bu tepkilerden biri Hasan Rami Paşa'nın kendi kurumundan gelmişti: 1 Ağustos'ta Bahriye zabıtlarından mürekkep bir heyet, Bahriye dairesinde Erkan-ı Harbiye Reisi Mehmet Rıfat Paşa ve Şura-yı Bahriye Reisi Mehmet Paşa'nın nezdine giderek “...her yerde 'adâlet te'sis edilirken mürtekib bir Bahriye Nâzırı'nın el'ân neden yerinde durduğunu sormuş”tu. Hatta Hasan Rami Paşa orada duramayacağını anlayınca Bâbîâli'ye gelmiş, burada da halk tarafından “yuha”larla karşılanmıştı.²³ Gazetelerde Hasan Rami Paşa hakkında irtikâp suçlamaları da yapılmaktaydı. Örneğin Hasan Rami Paşa, tüccardan Yazıcızade Hakkı Bey adına avukatı Mehmet Kudusî tarafından

“İddi'â ediyorum ve edeceğim ki Bahriye Nâzırı Hasan Rami Paşa yalnız bir senelik yağ münâkasasından yedi bin lira irtikâb ve ihtilâs eylemiştir.

İddi'â ediyorum ve edeceğim ki Bahriye Nâzırı bu irtikâb için vazîfe-i me'mûresini sû-i isti'mâl etmiş ve mübâyâ'ât-ı resmîyeye fesâd karışdırmıştır.

İddi'â ediyorum ve edeceğim ki Bahriye Nâzırı bu irtikâb için efrâd-ı mu'azzeze-i bahriyenin sıhhatlerini ihlâl etmiş ve etmekde bulunmuştur.

Bugün hâdim-i vatan olan şu sahâif-i pâkda enzâr-ı 'umûmiyede ve imzâmız ile vükelâ-yı devletden birini irtikâb, ihtilâs [para çalma, aşırma], me'mûriyetini sû-i isti'mâl ve efrâd-ı vatana hıyânet cerâ'im-i 'azîmesiyle ithâm ediyorum. İşte ebvâb-ı mehâkim!”

²⁰ Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parleментарler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yay., Ankara 2009, s. 30.

²¹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010, s. 3.

²² Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. I, K. II, s. 71.

²³ “Bahriye Nâzırı”, “Dâhiliye Nâzırı Gidiyor”, *Tanin*, 20 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 2, s. 4.

denilerek itham edilmektedir.²⁴ Tepkilerin yöneldiği önemli isimler arasında Arap İzzet Paşa ve Selim Melhame gibi şahıslar da bulunmaktadır. Nitekim müddei-i umumilik, ilgili şahısların muhakemeleri ve emlaklarının haczi yönünde makam-ı riyasete bir yazı yazdı. Bu gibi gelişmeler İzzet Paşa'nın firarına neden oldu.²⁵ O'nun kaçıışı hükûmete yönelik eleştirileri beraberinde getirdi. Bazı İttihâdçılar, Sadrazam'ın huzuruna çıkarak İzzet Paşa'nın kaçması hususunda şikâyetçi oldular; Sadrazam Sait Paşa vak'adan

²⁴ "Bahriye Nâzırının İhtilâsları", *Tanin*, 20 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 2, s. 4; *Tanin* gazetesinin bir diğer haberinde Hasan Rami Paşa'nın evindeki aramada pek çok emlak ve akarın senetlerinin tespit edildiği belirtilmekte ve "Vişneçürüğü bir cüzdânın içinde bulunan, zeytûni renkteki çantada" bulunan meblağ hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre Hadiye Hanım namına 5.000, Halise Hanım namına 5.000 ve 12.000, Davut Bey namına 5.000, Ferhat Bey namına 5.000, Mahmut Bey namına 4.500, Hüseyin Bey namına 5.000, Fatıma Hanım namına 5.000 ve Hüslüye Hanım namına 5.000 lira kıymetinde Karadilyone Bankası çeki bulunmuştur. Yine zarf içinde 2.000 lira değerinde çek bulunmuştur. Zarf içinde 5.700 ve 300 lira değerinde Osmanlı Bankası çeki bulunmuştur. Yine evinden 2.000 lira kıymetinde Midilli Bankası senedi, 63.396 lira ve altın ve sair bulunduğu iddialarına yer verilmiştir. Bkz. "Rami Paşa", *Tanin*, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], Nu: 8, s. 3; Hasan Rami Paşa, hatıralarında irtikâp iddialarını reddetmekte, Bahriye Nezareti'ne gelinceye kadar hesaplarının hasmı Hüsnü Paşa tarafından bizzat araştırıldığını fakat olumsuz hiçbir hususun tespit edilmediğini ifade etmektedir. Hakkında altmış bin lira zimmete geçirdiği yönünde iddialar yapıldığını ve buna "İşte ey millet-i mukaddese... Bu gibi yâdigârlar ba'zı evrâk-ı havâdisi... Bu havâdisde seni bu kadar basit bir sûrette ve bu derece garazkârâne bir ta'biye ile aldatıyor" diye feryat ettiğini belirtmektedir. Zimmet iddiasının Aziz Bey ve Ahmet Kaptan isminde iki şahıs tarafından ortaya atıldığını, oysa bu iki şahsın 1901 senesinde zimmetleri ortaya çıktığı için cezalandırıldıklarını vurgulamakta, meşrutiyetin iadesi sonrasındaki iddia hakkında "Şimdi işte fırsat vardı. Niçin hücum etmesinler?" demektedir. Ayrıca "mahlûlden hiçbir şey almadım. Hâlbuki benim için bundan kolay, bundan basit hiçbir şey yoktu... Hânlar, hamâmlar, apartmânlar, çiftlikler değil, habbe-i vâhide [tek bir tane] almış isem, gösterilsin!" diyerek hakkındaki iddiaları reddetmekte, "Bahr-i Sefid 'Umûm Filo Kumândanlığı'nda bir buçuk sene Bahriye Nezâreti'nde bulunduğum zamânlara 'âid hesabâtın cümlesi[nin] nizâm'a uygun olduğunu belirtmektedir. Meşrutiyetin iadesi sonrasında hakkındaki iddiaları ise hırs ve partizanlık politikasının bir sonucu olarak gördüğünü ifade ederek şöyle demektedir: "...Dünyâda nazar-ı milletde menfûr olabilmek ihtimâline temâs eder hiçbir sû-i hâlim olmadığı hâlde herkesden evvel benim hâneme hücum olunmuş, ma'neviyâtım kırılmak istenilmiştir. Devr-i sâbık geçmiş, dehâlet [sığınma/himaye] politikası sönmüş, şimdi dehşetli bir sür'atle... mehîb [heybetli] bir hırs-ı câh ile partizanlık politikası başlamış idi. Gâfil insânlar! Hakîkat, perdedâr olabilir, bu da bir müddet-i muvakkate içindir; fakat aslâ zâyi' olmaz.. Olamaz!" Paşa'nın hakkındaki irtikâp iddialarına cevapları için bkz. Hasan Rami [Paşa], *Hâtûrât*, C. I, Artin Asadoryan Matb., İstanbul 1324, s. 108-119.

²⁵ "İzzet'in Firârı Mes'alesi", *Tanin*, 20 Temmuz 1324, Nu: 2, s. 3-4; Selim Melhame'de kaçanlar arasındadır. Bkz. "Başlıksız", *Tanin*, 19 Temmuz 1324 [1 Ağustos 1908], Nu: 1, s. 3; Habip Melhame ise yakalanmıştır. Hatta gazeteye göre firar teşebbüsünün ardında Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa vardır. Bkz. "Başkâtib ve Habib Melhame", *Tanin*, 19 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 1, s. 3.

haberdar olmadığını söyleyince “erbâb-ı hamîyyet”, geçmişini de hatırlatarak aşağıdaki tenkidi getirdi:

“Sizler ki bizim tâ harîm-i ‘â’ilemize varıncaya kadar infâz-ı nazar ederek en gizli esrârımıza bile vâkıf oluyordunuz, İzzet’in firâr edeceğini anlamadınız mı? Siz ki haşiyelik kalkdı diyorsunuz, hâlâ yanınızdaki yâver Cemal Paşa’yı görmüyor musunuz? Siz ki şu zamânda her türlü mes’ûliyet-i idâreyi ta’ahhüd etmiş bulunuyorsunuz, heyet-i vükelânın temizlenmesi lüzûmunu hâlâ takdir edemiyor musunuz?”

Bunun üzerine Sait Paşa, İzzet Paşa’nın İngiltere’den iadesini talep edeceğini belirtti.²⁶

Sait Paşa Hükûmeti’ne yönelik tepkiler giderek daha da artmaya başladı. Neticede, İttihâd ve Terakki Cemiyeti, basın ve halkın tepkilerine dayanamayan Sait Paşa, 1 Ağustos’ta istifasını sundu fakat hükûmeti kurma vazifesi tekrar kendisine verildi. II. Abdülhamid hükûmet kurma vazifesini Sait Paşa’ya verirken Harbiye ve Bahriye nazırlarının tayini işini bizzat kendi uhdesine aldı. Askerî kanada yapılacak görevlendirmede bizzat padişahın yetkili olduğu yönündeki *Hatt-ı Hümayun*, gücünü daha ziyade ordudan alan İttihâdçılar tarafından hoş karşılanmasa da tepki haricinde bir şey yapılabilmesi an itibariyle mümkün olmadı. Sonuçta yeniden Sait Paşa Hükûmeti kuruldu; ancak hükûmetin kurulması akabinde de problemler baş gösterdi. İttihâdçılar, askerî atamalara yönelik *Hatt-ı Hümayun*’un hazırlanmasını öne çıkararak, bu hususta Sait Paşa’ya yönelik suçlamalarda bulundular. II. Abdülhamid’in bahsedilen hamlesi münasebetiyle meşrutiyetin iadesi sonrası en fazla tepki çeken isimlerden olan Hasan Rami Paşa yeniden Bahriye Nazırlığı’na atandı; Harbiye Nazırlığı da Ömer Rüştü Paşa’ya verildi.²⁷ Tabii olarak önceki hükûmet içerisinde yer alan ve İttihâdçılardan nefret ettikleri Hasan Rami Paşa’nın Bahriye Nazırlığı’na getirilmesi şiddetli tepki ile karşılandı. *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit

²⁶ “İzzet’in Firârı Mes’alesi”, *Tanin*, 20 Temmuz 1324 [2 Ağustos 1908], Nu: 2, s. 3-4.

²⁷ Bayur, *Türk İnkılâbı*, C. I, K. II, s. 69-72; Hüseyin Cahit, “Siyâsiyât- Kânûn-ı Esâsî ve Yeni Hatt-ı Hümayûn”, *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., 8. bs., İstanbul 2010, s. 36-37; Türkgeldi, *Görüüp İştiklerim*, s. 3; Kansu, *1908 Devrimi*, s. 165; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi’de *Hatt-ı Hümayun* ile Bahriye ve Harbiye nazırlarının Padişah tarafından tayinine karşı çıkmış, bu düzenlemenin Kanun-ı Esasi ve meşrutiyet üzerine yapılan yemine aykırı olacağını ifade etmiştir. Daha sonra kendisi de istifa etmiş, lakin istifası kabul edilmemiştir. Bkz. *Cemaleddin Efendi’nin Hâtırat-ı Siyâsiyesi*, s. 10-12; Ahmet İhsan Bey de Şeyhülislam’ın Harbiye ve Bahriye nazırlarının tayini hususundaki beyanlarının milletin yüreğine su serptiğini fakat sonucun hüsrân olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım 1888-1914*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 3. bs., İstanbul 2012, s. 213-214.

tarafından yapılan heyet-i vükelâ değerlendirmesinde, görevlendirmelerle ilgili olarak "...*Hikmet-i idâre yalnız meclis, kalem odalarına kapanarak kânûn lâyihası, i'lân-ı resmî, tebligât-ı resmiye hazırlamaktan 'ibâret değildir. Usûl-i meşrûtiyetde efkâr-ı 'âmmeye de kulak verilmelidir; halkın ahvâl-i rûhiyesini göz önünde tutmalıdır.*" ifadeleriyle göreve getirilme hususunda halkın hissiyatının dikkate alınması gerektiği vurgulandı. Ayrıca

"...*Eski idârenin 'âtl, bâtl adamları bu nâzik vazîfenin 'acabâ ehli midirler? Bugünkü hey'et-i vükelâ arasında öyleleri vardır ki kendilerine onbeş gün evvel sokaklarda şöyle nümâyîşler olacağından, gazetelerde böyle sözler işideceklerinden bahsedilse hemen isti'âze ederek korkunç rü'yâ görmekte olmak korkusuyla kulaklarını tıkarlardı. Meşrûtiyetin, Meclis-i Meb'ûsânın, hakk-ı hükûmetin farkında olmayan adamlar nasıl olur da bunun tatbîkine kıyâm edebilirler?*"

denilerek de hükûmet üyelerinin meşrûtiyetin tatbiki vazifesine memur olabilecek evsafa şahıslar olmadıkları üzerinde durulmaktadır. Hükûmet üyeleri içerisinde milletin itimat edebileceği yegâne zatın da Maarif Nazırı Hakkı Bey olduğu belirtildi.²⁸ Hüseyin Cahit Bey, Bâbiâli'yi tenkit ettiği bu makalesinde, "...*İdâre-i istibdâdın kavâ'id-i keyfiyesiyle alışmış, irtikâb ve irtişâ [rüşvet] ile terakkî etmiş, hayâtlarını, terakkîlerini, sa'âdetlerini iltimâsa jurnalciliğe medyun bulunmuş kimselerin bir i'lân-ı resmî ile tashîh-i ahlâk etmeleri kâbil olamazdı...*" demekle, görevlendirmelerdeki ehliyet ve liyakat hususunda ise şunları söylemektedir:

"... *Anlaşıyor ki Bâbiâli hâlâ eski fikirlerinden ayrılmıyor. Hâlâ, iktidâr ve liyâkati rütbe-i vezâreti ve rütbe-i bâlâyı ihrâz etmiş kimseler arasında arıyor. Hâlbuki Bâbiâli düşünmüyor ki bizim memleketde rütbe-i hüccet liyâkat değildi. Kendilerinden istifâde edilecek adam yetiştirmeye hizmet edilmedi, câsûs yetiştirildi. İşte onun içindir ki bugün efkâr-ı 'âmmeye emniyet-bahş olacak Bâbiâli ile ricâli içinde arayıp arayıp Hakkı Bey'den başkasını bulamıyorlar. Yalnız rütbenin hüccet-i mezîyyet sayılamayacağını Bâbiâli düşünürse milletin i'timâd edebileceği vükelâyı şimdiye kadar buldukları me'mûriyetlerde isbât-ı liyâkat ve ciddiyet etmiş fakat silsile-i merâtib-i resmîyenin o kadar yükseklerine çıkamamış zevât içinde kolayca bulabilir.*"²⁹

İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin hükûmet işlerine müdahale etmeye çalışması, gazetelerin muhalefeti ve halkın –özellikle de sürgünden

²⁸ Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât- Kânûn-ı Esâsî ve Yeni Hatt-ı Hümâyûn", *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2; Yine Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın da meşrûtiyetin icaplarına göre hareket edecek bir şahsiyet olduğu belirtilmektedir. Bkz. *Aynı Yer*.

²⁹ Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât- Kânûn-ı Esâsî ve Yeni Hatt-ı Hümâyûn", *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2.

dönerlerin- tepkisi Sait Paşa Hükûmeti'nin uzun ömürlü olmasının önünde kocaman bir engel oldu. Çünkü İttihâdçılar ve *devr-i sâbık* “mağdur”ları, kabinede görev alan isimlerden rahatsız idiler. Derhal devlette *devr-i sâbık* ricalinin kötü iz bırakmış şahıslarına yönelik tahkikat yapılmasını, ayrıca devlette tensikata gidilmesini, *devr-i sâbık* “mağrur”larının işten el çektirilmelerini arzu etmekteydiler.³⁰ İttihâdçılar, halk ve basın; Mabeyn Başkâtibi Tahsin, İkinci Kâtip Ahmet İzzet Holo, Bahriye Nazırı Hasan Rami, Dâhiliye Nazırlığı yapmış olan Memduh, Tatar Şakir ve Kabasakal Mehmet Paşalar gibi pek çok isimden rahatsız idi. Hatta bunların bir kısmının görevden uzaklaştırılması için meşrutiyetin iadesinin hemen ardından Şeyhülislam’a bir liste de takdim edilmişti.³¹ Sait Paşa Hükûmeti'nin bu beklentilere cevap verememesi ve başkaca sebepler, hükûmetin çok kısa sürede [5 Ağustos 1908] istifasına sebep oldu. Bu dönemde Saray’da da birtakım görevden almalar oldu. Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa ve Ragıp Paşa’nın Mabeyn ile ilişkileri kesildi.³² Ayrıca Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa, Ebulhüda Efendi ve Bahriye sâbık Nazırı Hasan Rami Paşa’nın firar edecekleri yönünde şikâyetler Bidayet Müddei-i Umumiliğine iletilerek firarlarına müsaade edilmemesi gerektiği belirtildi. Bu şikâyetler ve istihbarat üzerine Zaptiye Nezareti tarafından Üsküdar ve Beyoğlu mutasarrıflıklarına gerekli tedbirleri almaları yönünde talimatlar verildi.³³ Neticede Ebülhüda Efendi ve İbrikdar Kamil Ağa ile Bahriye sâbık nazırı Hasan Rami, Dâhiliye sâbık nazırı Memduh, sâbık Şehremin Reşit,

³⁰ Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 26; *Tensikat Kanunu*’na kadar yürütülen tasfiye işlemleri plansız bir şekilde yürütülmekteydi; ahalinin, İttihâd ve Terakki Cemiyeti merkezinin ve taşradaki İttihâd ve Terakki Cemiyeti şubelerinin baskılarıyla gerçekleşmekteydi. Bkz. Kırmızı, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları”, s. 339; *Devr-i Sâbıkta* jurnalcilik yapanların tasfiyeleri arzu edilirken ifrata da kaçılmaktaydı. *Devr-i Sâbıkta* sunulan jurnaller bu sefer yön değiştirmiş İttihâd ve Terakki Cemiyeti’ne verilmeye başlanmış, jurnalcilik bir şekilde devam etmekteydi. Bkz. *Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, C. 2, yay. haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yay., 1. bs., İstanbul 2006, s. 103.

³¹ İrtem, *Meşrutiyet Doğarken*, s. 83-84; Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 26; *Devr-i sâbık* ricâline yönelik bu tepkiler üzerine Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa 30 Temmuz 1908 tarihinde azledildi. Bkz. İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)*, C. III, yay. haz. Hidayet Özcan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1. bs., Ankara 2000, s. 1288.

³² “Başkâtib ve Ragıp Paşa”, *Tanin*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], Nu: 5, s. 3; Mabeynci Faik Bey’in azledildiği de *Tanin* gazetesi tarafından haber yapıldı. Bkz. “Şu’ûn, Dâhili:”, *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3; Başkâtib görevden alınca yerine Cevat Bey tayin edilmiştir. Bkz. “Başlıksız”, *Tercüman-ı Hakikat*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], Nu: 9826, s. 2.

³³ “Bidâyet Müdde-i-i ‘Umûmiliğine”, *Tanin*, 23 Temmuz 1324 [5 Ağustos 1908], Nu: 5, s. 4.

Tahsin, Zeki ve Ağâh Paşalar firar endişesi ile derhal tevkif edildiler.³⁴ Tevkif edilenlerden birisi de sâbık Serasker Rıza Paşa idi; küçük oğlunun Vaniköy'ündeki hanesinde hasta iken 6 Ağustos 1908'de evden alınarak tevkif edildi. Rıza Paşa, tevkifi hakkında, elli senelik müşir rütbesine ve büyük devletlerin bütün nişanlarına haiz bir asker olduğunu belirterek "hiçbir kânûna, hiçbir hükme müstenid olmaksızın tevkîfhâneye giriyor idim." demektedir.³⁵ Bunun haricinde Polis müfettişlerinden Ahmet Hitâb Efendi ile Mazhar, Polis komiserlerinden Nuri, İshak Necati, Mahmut ve Basri Beyler de zabıta memuriyetlerinde istihdamları mümkün olamayacağı için açığa çıkarıldılar.³⁶ Ayrıca İttihâdçılar ve meşrutiyet taraftarlarının talepleri neticesinde bazı valiler de görevlerinden azledildiler. Bu aziller hem İttihâdçılar tarafından hem de halk ve basının önemli bir kesimince memnuniyetle karşılandı. Bu memnuniyetin bir ifadesi *Tanin* gazetesine şu ifadelerle yansımıştır:

"İdâre-i sâbıkanın en mülevves [kirli, pis] vesâit-i icrâ'iyesinden, haşiyelerinden, zâlimlerinden olan Hicâz Vâlisi Râtib, Erzurum Vâlisi Abdulvahhab, Trabzon Vâlisi Ferid, Kastamonu Vâlisi Fuad, Beyrut Vâlisi Mehmed Ali, Adana Vâlisi Bahri Paşa ve beyler azledilmiştir. İşte ahâliye emniyet verecek şeyler bu gibi icrâ'âtdır."³⁷

Sait Paşa Hükûmeti'nin istifası akabinde 6 Ağustos 1908'de yeni bir hükûmet, meşrutiyetin ikinci hükûmeti, Kâmil Paşa Hükûmeti kuruldu. Bu hükûmetin üyelerine bakıldığında, hükûmet teşkilinde İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin etkisinin olduğu açıkça görülmektedir. Örneğin Trablusgarp Valiliği esnasında bölgedeki sürgün Jön Türklere çok iyi davranan Recep

³⁴ "Tevkîfler", *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, C. III, s. 1288-1289; Tevkif edilenlerden Zeki Paşa, "Kânûn-ı Esâsî'den memnun olduğunu, 'kabahatleri varsa o da Kânûn-ı Esâsî'den evvelki zamana 'â'id olduğunu' söyleyerek milletin 'afv ve safhuna dehâlet etmiştir." Bkz. "Mevkûfîn ile Mülâkât", *Tanin*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 7, s. 3.

³⁵ Rıza Paşa'nın, tevkifi süreci hakkındaki anlatımı için bkz. Rıza Paşa, *Hâtürât*, C. I, s. 63-70.

³⁶ "Başlıksız", *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3.

³⁷ "Vâlilerin 'Azli", *Tanin*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 7, s. 4; Trabzon Vâlisi Ferit Bey, Trabzon halkının isteğiyle görevinden el çektilmiş ve İstanbul'a çağrılmıştı. Bkz. "Başlıksız", *Tanin*, 24 Temmuz 1324 [6 Ağustos 1908], Nu: 6, s. 3; Kastamonu sâbık Valisi Fuat Bey'e mazuliyet maaşı verilmesi mevzuu Meclis-i Mebusan gündeminde değerlendirilmiş ve bu hususta şiddetli tenkitler getirilmiştir. Çankırı Mebusu Tevfik Efendi, Fuat Bey'in Kastamonu'ya geldikten sonra burada irtikâp ve istibdat çetesi vücuda getirdiğini ve pek çok kişiye zulmettiğini ifade etti ve bu gibi şahıslara maaş tahsisinin kat'î surette yanlış olacağını vurguladı. Yine Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Paşa da, "Bu Fuat Bey, müstebitlerin gözüne girmek için o zavallıları gece saat 7.00'de yataklarından kaldırarak, her birini birer tarafa nefyettirmiş... Şimdi buna maaş tahsis eylemek doğru olamaz" demiştir. Bu görüşme için bkz. *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 44. inikad, [9 Mart 1325], s. 388-393.

Paşa Harbiye Nazırlığı'na getirildi. Yine Midhat Paşa ve Namık Kemal Bey'in avukatlığını yapmış olan Manyasizade Refik Bey de önce Zaptiye Nazırı akabinde de Adliye Nazırı olarak kabinede yer aldı.³⁸ Cemiyet'in etkisi altında olduğu söylenebilecek olan Kamil Paşa Hükûmeti'nin kurulmasıyla çok kısa da sürse Saray'a karşı Bâbîâli-Cemiyet işbirliği başladı. Çünkü Cemiyet, bütün gücüyle hükûmeti destekleyeceğini bildirmişti.³⁹ Kamil Paşa Hükûmeti ile birlikte *devr-i sâbık* memurlarına yönelik tasfiye süreci de hızlandı; İbrikdar Rıfat Efendi ile Serhafiye Kadri, Şifre Kâtibi Mustafa, Şifre birinci kâtibi Esat ve Şifre kâtibi Süleyman Beylerin Mabeyn'deki vazifelerine gelmemeleri bildirildi.⁴⁰ Şehremaneti Meclisi bütünüyle lağvedilerek Reşit Bey'in reisliğinde yeniden bir meclis oluşturuldu.⁴¹ Kastamonu Vilayeti Alay Beyi Faik Bey de devam-ı memuriyetine imkân olmadığından bahisle vazifesinden azledildi.⁴² Kötü ahvalleri münasebetiyle Osmanlı Devleti'nin sefiri olmağa layık görülmeyen Washington Sefiri Mehmet Ali Bey ve Petersburg sefiri Hüseyin Hüsnü Paşa ile Paris sefiri Salih Münir Paşalar vazifelerinden azledildiler.⁴³ Yine Mekâtib-i Askeriye Müfettişi İsmail Paşa ve kayın biraderi Miralay Esat Bey, mekteplerde hafiyelik usulünü ihdas ederek gammazcılık ve fitneçilikle askeri kuvvetleri mahvetmiş olmak iddiasıyla vazifelerinden azledildiler.⁴⁴ Erkan-ı Harp Reisi Halil Paşa da azledildi.⁴⁵ Meşrutiyetin iadesi akabinde

³⁸ “Vezîr-i Me‘âl-i Semîrim Kâmil Paşa”, *Tanin*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 7, s. 1; Aslında II. Abdülhamid, Recep Paşa'yı isteyerek kabul etmemiştir. Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ve İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin ısrarları O'na bu adımı attırmıştır. Bkz. *Cemaleddin Efendi'nin Hâtîrât-ı Siyâsiyesi*, s. 12.

³⁹ “Osmanlı Terakkî ve İttihâd Cem‘iyyeti'nin Beyânnâmesidir”, *Sabah*, 25 Temmuz 1324 [7 Ağustos 1908], Nu: 6777, s. 1; Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 39; Kamil Paşa'nın bu hükûmetindeki İttihâdçı desteği çok sürmeyecektir. Kısa süre sonra Cemiyet-Kamil Paşa ilişkileri gerilecektir.

⁴⁰ “Mabeyn Me‘mûrları”, *Tanin*, 26 Temmuz 1324 [8 Ağustos 1908], Nu: 8, s. 3.

⁴¹ “Şehremânetinde”, *Tanin*, 30 Temmuz 1324 [12 Ağustos 1908], Nu: 12, s. 3.

⁴² “Başlıksız”, *Tanin*, 25 Ağustos 1324 [7 Eylül 1908], Nu: 38, s. 4.

⁴³ “Başlıksız”, *Tanin*, 28 Temmuz 1324 [20 Ağustos 1908], Nu: 10, s. 3-4; Gazetede ki haberde Petersburg sefiri olarak Hasan Paşa ismi geçmektedir. Bu isim yanlış yazılmıştır; zira doğrusu Hüseyin Hüsnü Paşa olacaktır. Washington Sefiri Mehmet Ali Bey de Sultan Abdülhamid'in yakınındaki isimlerden Arap İzzet Paşa'nın oğludur.

⁴⁴ “İsmail Paşa'nın ‘Azli”, *İkdam*, 15 Temmuz 1324 [28 Temmuz 1908], Nu: 5091, s. 2.

⁴⁵ *Tanin*, 13 Ağustos 1324 [26 Ağustos 1908], Nu: 26, s. 4; Görevden almalar hakkında tasfiyat için bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 191-201; Vazifelerinden el çektirilen kişiler hakkında *devr-i sâbıkta* zulüm gördüğünü iddia edenler tarafından davaların açıldığı da görülmektedir. Örneğin Doktor Mehmet Sabri Bey bir şikâyetname ile İzzet Paşa, Mekâtib-i Askeriye Müfettiş-i Sâbık İsmail Paşa, Mekâtib-i Askeriye Meclis Reisi Mazhar Bey, Halep Vilayeti Maarif Müdürü Nadir Bey ve Şura-yı Devlet Aza-yı Sâbıkasından Feyzi Efendi hakkında Bidayet Müddei-i Umumiliği'ne başvurdu. Bu şahısların müştereken tanzim ettikleri “hilaf-ı hakikat” jurnaller ile kendisinin haps ve nefyine sebep olduklarını belirtti. İlgili evrak

Mekteb-i Harbiye'de okutulan kitaplar "istibdât mahsulü" denilerek yırtılmış; muallimlerin bir kısmı da "saray hizmetlisi" diyerek mekteplerden uzaklaştırılmışlardı.⁴⁶

Devr-i sâbık memurları vazifelerinden el çektirilirken yerlerine hükûmetin münasip gördüğü kimseler tayin edildiler. Örneğin vazifesinden el çektirilen Beyrut valisi yerine Kudüs Mutasarrıfı Ekrey Bey, istifa etmiş olan Edirne valisinin yerine Siroz Mutasarrıfı Reşit Paşa, Selanik Valiliği'ne Şura-yı Devlet İstinâf Reisi Daniş Bey, Aydın Valiliği'ne Şehremine Rauf Paşa, Şehremanetine Zaptiye Nazırı Ziver Bey, VI. Ordu-yı Hümâyûn Müşiriyeti'ne de Manastır ciheti kumandanı Müşir Osman Paşa tayin edildi.⁴⁷

II. Meşrutiyet'in ilânı akabinde, memuriyette devamlarının kendileri açısından uygun olmayacağını düşünen bazı kimselerin vazifelerini istifa suretiyle terkettikleri de görülmektedir. Tabii istifaların temelinde, meşrutiyetin getirdiği *devr-i sâbık* memurlarına yönelik öfke ve baskıların da etkili olduğu söylenebilir. İlgili istifalara yönelik *İkdam* gazetesindeki bir haberde şöyle denilmektedir: "*İdare-i Sâbıkta zamânında vazîfe-i resmîyelerini tecâvüzle jurnalcilik ederek lekelenen birtakım polis komiser ve efrâdı artık dikiş tutduramayacaklarını anlayarak kendiliklerinden terk-i me'mûriyet etmeğe başlamışlardır.*"⁴⁸

Devr-i sâbık memuru olmanın ne derece sıkıntılı bir süreci beraberinde getirdiği Meclis-i Mebusan'da da görülmektedir. Örneğin Ergani'den mebus seçilen Niyazi Efendi'nin, -kendisi asla böyle bir şey olmadığını ifade etse ve "*söyletmeden boyun urmak devr-i istibdâtın işidir*" dese de- *devr-i sâbıkta* hafiyelik/jurnalcilik yaptığı iddiasıyla mebusluğu meclis tarafından kabul edilmedi.⁴⁹ Aynı şekilde Balıkesir sancağı mebusu seçilen Liva Merkez Mutasarrıfı Sırrı Bey'in mazbatası da hafiyelik vb. iddialarla reddedildi.⁵⁰

Müstantik Esat Bey'e tevdi edildi. Bkz. "Da'vâ", *Tanin*, 19 Şubat 1324 [4 Mart 1909], Nu: 212, s. 4.

⁴⁶ Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 2009, s. 113.

⁴⁷ "Başlıksız", *Tanin*, 28 Temmuz 1324 [20 Ağustos 1908], Nu: 10, s. 3; Gazetenin aynı sayının "Tevcihât" başlıklı haberi için bkz. s. 4.

⁴⁸ "Başlıksız", *İkdam*, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], Nu: 5103, s. 3.

⁴⁹ *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 25. inikad, [27 Kanunusani 1324], s. 526-535.

⁵⁰ *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 2, 12. inikad, [25 Teşrinisani 1325], s. 230-231; Bingazi'den Yusuf Şetvan ve Şefik El-Müeyyed de benzer şekilde hafiyelikle suçlanmış, hatta Yusuf Şetvan'ın mebusluğu da düşürülmüştür. Fakat daha sonra tekrar seçilmiştir. Bkz. *MM ZC*, D. I, C. 1, İçt. 1, 4. inikad, [10 Kânunuevvel 1324], s. 36-39.

Meşrutiyetin iadesi akabinde *kaht-ı rical* üzere *devr-i sâbık* “meşhur”larının vazife almaya devam etmeleri mecliste ve birtakım çevrelerde daima eleştiri konusu oldu. Örneğin Ferit Paşa’nın Heyet-i Ayan azası olması ve Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti tarafından Aydın Vali Vekilliğine tayin edilmesi Meclis-i Mebusan’da Ergiri Mebusu Müfit Bey tarafından eleştirildi. Müfit Bey, *devr-i sâbık* idarecilerinin yeni ve önemli vazifelere getirilmesini eleştirdiği konuşmasında Ferit Paşa’dan,

“...bu adam, Memâlik-i Osmaniye’de kânûna mugâyir olarak birçok kişiyi nefyetdi tağrib etdi. Mahvetdi, berbad etti. Bunun yüz bin tane misâli vardır. Yalnız bendenizin meb’ûsu olduğum Ergiri Sancağı’nda birçok ‘â’ileleri mahvetdi. Bundan dolayı böyle altı sene müddet, Hükûmet-i Müstebide’nin Sadrazamlığını etmiş olan bir adamın daha bizde Meşrûtiyet te’essüs etmeden büyük bir makâma geçirilmesini bir şübhe addederim.”

diyerek bahsetti.⁵¹ Müfit Bey’in bu düşüncesinin karşısında olanlar da mevcuttur. Örneğin Selanik Mebusu Rahmi Bey, *devr-i sâbıkta* sadece Ferit Paşa döneminde değil, Kamil Paşa ve Rifat Paşa dönemlerinde de birtakım sıkıntıların yaşandığını, birçok kimsenin nefye maruz bırakıldığını ifade etti. Müfit Bey’in konuşmaya müdahale ederek “*Hepsi zalimdir*” demesi üzerine Rahmi Bey, aslında, İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin meşrutiyetin yeniden ilânı akabinde devlet yönetimini bütünüyle neden ele almadığını da açıklayan şu cevabı verdi:

“*Hepsi zâlimdir diyecek olur da, bütün me’ûrîn-i sâbıkayı bu sûretle lekeleyecek olursak o halde biz â’yânı kapatalım, vilâyetleri kapatalım, Babîlî ve nezâretleri kapatalım. Ergiri’den, veyâhûd diğer mahallerden Avrupa seyâhatleri yapmış, ahvâl-i ‘âleme vâkıf olmuş adamlar getirelim. Bunlar için zamâna lüzûmumuz vardır. Bugün o adamlar elimizde müstahzar [hazır] değildir. Onları hükûmet istihzâr edecek, hükûmet yetiştirecek; fakat bugün eskilerden nâmuslu olanları, diğerlerine nisbetle en nâmuslusunu seçeceğiz. Bugün Ferid Paşalara, Said Paşalara milletin ihtiyâcı vardır. Onları bu gibi vilâyet işlerinde kullanmak hükûmet için en büyük bir muvaffakiyettir...*”⁵²

Meşrutiyetle birlikte *devr-i sâbık* memurlarına yönelik tensikat gerçekleştirilince İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin bu durumdan –genel anlamda- hoşnut olduğu gözükmektedir. Zira münhal kadrolara kendi arzusu çerçevesinde atamalar yapmaya çalışacaktır. Örneğin Nasuhoğlu’nun verdiği

⁵¹ Müfit Bey’in bu konuşması için bkz. *Takvim-i Vekayi*, 12 Mart 1325 [25 Mart 1909], Nu: 161, s. 11; *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 44. inikad, [9 Mart 1325], s. 406.

⁵² Rahmi Bey’in bu konuşması için bkz. *Takvim-i Vekayi*, 12 Mart 1325 [25 Mart 1909], Nu: 161, s. 12; *MM ZC*, D. I, C. 2, İçt. 1, 44. inikad, [9 Mart 1325], s. 407; Ferit Paşa lehinde ve aleyhinde beyanlar için bkz. *Aynı Yer*, s. 405-414.

bilgi çerçevesinde bakarsak Maliye'de 680 memur vazife yapmaktadır. Bunlardan yüksek maaş alan 350 kadarı vazifelerinden el çektilmişler ve yerlerine Cemiyet'in istediği isimler atanmışlardır. Netice itibarıyla Maliye'deki memur sayısı 700'e çıkmıştır.⁵³ Bu durum Cemiyet'in kadrolaşma yolunda tensikattan istifade etmeye çalıştığının göstergesidir. Nitekim Hüseyin Cahit, *Tanin*'deki başyazısında, tensikatın başladığından bahisle memur ve kâtiplerin açığa alınarak yerlerine yenilerinin atandıklarını belirtmekte ve yeni atamaların "şâyân-ı teşekkür" bir hadise olduğunu ifade ederek kalemlerin ıslahata muhtaç olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁴ Hüseyin Kazım Kadri Bey de Cemiyet'in *devr-i sâbık* memurları çerçevesinde takip ettiği siyaseti eleştirmekte ve "*Meslekten maksaddan ziyâde şahıslar himâye edilmekte idi. Bu fenâ bir usûl idi. Çünkü işbaşına getirilen her âdem İttihâd ve Terakki nâm-ı hesâbına hareket edecekti.*" demektedir.⁵⁵ Balkan Harbi döneminde Kamil Paşa Hükûmeti'nde Dâhiliye Nazırlığı yapacak olan İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin amansız muhaliflerinden Ahmet Reşit Bey de hatıralarında, *devr-i sâbık* memurlarına yönelik İttihâdçuların tavrını ve memurların durumunu şu şekilde ifade etmektedir:

"Memleketimizde hükümete geçmek isteyen bütün teşekküller gibi İttihâd ve Terakki kulüpleri de, ancak memurların atanması ve görevden alınması yetkisinin kendilerinde olduğunu göstermek suretiyle, halkın gözündeki hükümet nüfuzuna sahip görünmeye çalışmaktan başka bir şey yapmazlardı. Nitekim meşrutiyetin ilk aylarında her tarafta memurları sürgüne göndermek ve görev yerlerini değiştirmek ile işe başladılar."⁵⁶

Kalemlerde ıslahat arzusunun yüksek perdeden dillendirildiği bu dönemde jurnalcılık de *devr-i sâbıkta* olduğu gibi yeniden öne çıkmaya başladı; çünkü bazı memurlar, amirlerinden ya da kalemlerde görev yapan diğer memurlardan beğenmedikleri şahsiyetleri *devr-i sâbık* adamı diyerek

⁵³ Nasuhoğlu, *Hayatının Tarihi*, s. 202-204; Findley ise 1908 itibarıyla Maliye Nezareti'nde binden fazla, Hariciye'de de tahmini altı yüz şahsın vazifeli olduğunu belirtmekte, sayının kabarmış olmasının tensikati kaçınılmaz kıldığını ifade etmektedir. Bkz. Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014, s. 345.

⁵⁴ Hüseyin Cahit, "Siyâsiyât- Dâ'irelerde Tensikât", *Tanin*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 18, s. 1.

⁵⁵ Şeyh Muhsîn-i Fânî, *10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyici*, İstanbul 1336, s. 20.

⁵⁶ Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, yay. haz. Nur Öznel Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 2014, s. 139; Ahmet Reşit Bey, Halep valiliği vazifesini yürütmekteydi. Nitekim 31 Mart Vak'ası sonrasındaki tasfiyeden nasibini aldı ve 14 Eylül 1909'da vazifesinden el çektilirdi. Bkz. *Aynı Eser*, s. 156.

Tensikat komisyonlarına jurnalliyorlardı.⁵⁷ Tabii olarak bu durum devlette arzulanan tensikatın olabildiğince “adil” bir şekilde gerçekleşmesinin önünde önemli bir engel teşkil etmekteydi. O yüzdendir ki İsmail Hakkı Bey bir makalesinde daire-i askeriye ve mülkiyedeki küçük memurların amirlerine yönelik “*Falanı falan me’ûriyete ta’yîn etmişler; istemeyiz, devr-i istibdâd mahsûlüdür. Falan âmiri ‘azlediniz, devr-i sâbık yâdigârlarındandır.*” gibi taleplerde bulduklarından bahsederek bu tür tavırlar içerisinde bulunulmasının meşrutiyetle bağdaşmayacağını belirtmektedir.⁵⁸ Hüseyin Cahit Bey de memur alımlarında sırf “mağdûrîn-i siyasiyye” olması hasebiyle onların kayırılmaması gerektiğini belirterek şöyle demektedir:

“...fakat me’ûrları azaltmağa bakarken mağdûrîn-i siyasiyyemizi me’ûriyetlere pek teşvik etmemeli. Hele me’ûriyet bahşinde ilk aranacak şeyin mağdûriyetden ziyâde ‘ehliyet’ olduğunu hiç unutmamalıdır.

Mağdûrîn-i siyasiyyeyi gâyet sür’atle terfih etmek bir vazife olduğu gibi devlet me’ûriyetlerini de ancak ehliyetli ellere tevdi’ etmek de menâfi’-i ‘umûmiye-i vatana ta’alluk eder bir vazîfedir.”⁵⁹

Tensikât meselesi çetrefilli bir mevzuu olduğu için İttihâd ve Terakki Cemiyeti’nin önemli isimlerinden Hüseyin Cahit Bey, meşrutiyetin iadesinin hemen akabinde, *devr-i sâbık* memurlarının durumları hakkında değerlendirmelerde bulunduğu “Kaht-ı Ricâl” başlıklı makalesinde *devr-i sâbık* memurlarından doğrudan doğruya fenalıklara sebep olmayanların affedilerek, ıslah-ı nefslerinin teminine çalışılması gerektiğini vurgulamıştı. Hüseyin Cahit Bey’in *kaht-ı ricâl*den muzdarip olmamak için ne yapılması gerektiğiyle ilgili önerisi aşağıdaki gibidir:

“...Bugün memleketimizi ıslâha ‘azmeden erbâb-ı ictihâd iki mecbûriyet-i kat’iye karşısında bulunuyor. Ya mâzînin bütün karanlıklarını karıştırarak hafâyâ [gizli şeyler] ve esrârı ortaya dökmek, yâhûd birçok şeyleri meskût bırakarak üzerine bir ‘afv ve nisyân örtüsü çekmek. Adam kahtlığından muzdarib olmamak için ikinci şıkkı tercih etmek zarûridir. Ve fi’l-hakika aransa, doğrudan doğruya mücid-i seyyiât olmayanlar için esbâb-ı muhaffefe de mefkûd değildir. Bunların hepsini bugün reddetmek bâb-ı nedâmeti, bâb-ı

⁵⁷ Özkan, *Heyet-i Mahsûsalar*, s. 32-33.

⁵⁸ İsmail Hakkı, “Me’ûrlar ve Âmirler”, *Tanin*, 22 Ağustos 1324 [4 Eylül 1908], Nu: 35, s. 1-2; Ahmet İzzet Paşa, tensikatın gerekliliğine vurgu yaptıktan sonra bunun adaletle yapılmasını önemini belirtmekte, fakat cemiyetin doğru bir esasın uygulanmasında ciddi hatalar yaptığını ifade etmektedir. Tensikatın gerekliliği hususunda şöyle demektedir: “Hükümet daireleri hiçbir zaman tembeller evi veya âcizler yurdu olamaz.” Bkz. Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi’nin Gerçekleri, Feryadım*, C. I, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yay., 2. bs., İstanbul 2017, s. 92.

⁵⁹ Hüseyin Cahit, “Siyâsiyât - Mağdûrîn-i Siyasiyyenin Mutâlebi”, *Tanin*, 26 Mart 1325 [8 Nisan 1909], Nu: 247, s. 1.

salâhı 'unf [şiddet, kabalık] ile yüzlerine kapayarak alımlarına bir nişâne-i tel'in urmak, nâmlarını teşhîr ederek bundan sonra onları bi'l-zarûre fenâ adamlar sırasında bırakmak demek olacaktır. Böyle yapacağımıza kâbil-i 'afv derecede bulunan eski dalâllerini, eski müsâmahâlarını, eski hatâlarını 'âlcenâbâne unutarak, bundan sonra yapabilecekleri fenalıklara hiçbir ma'zeret bulamayacaklarını ihtâr ile berâber ıslâh-ı nefis etmelerini taht-ı te'mîne alırsak hiss-i insâniyete, fikr-i siyâsete daha muvâfık bir hareketde bulunmuş oluruz."⁶⁰

Yine *Tanin* gazetesindeki "Küçük Me'mûrların Ne Kabâhati Var?" başlıklı bir yazıda da emir kulu mesabesinde çok defa da istemeyerek ya da bilmeyerek fenalıklara sebep olmuş pek çok küçük memurun bulunduğu bahsedilerek, bu kişilerin bundan sonraki süreçte vatan ve millet menfaati çerçevesinde hareket etmesi gerektiği vurgulanmış, küçük memurları rahatlatarak adımların atılması gerektiği belirtilmişti. Ayrıca küçük memurlarla uğraşarak küçük defterleri karıştırmanın bir faydası olmayacağı aksine sorunlar yumağına sebebiyet vereceği ifade edilmişti.⁶¹ *İttihâd ve*

⁶⁰ Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât – Kaht-ı Ricâl", *Tanin*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 13, s. 1.

⁶¹ "Küçük Me'mûrların Ne Kabâhati Var?" başlıklı yazı aşağıdaki gibidir: "...Birçok küçük me'mûrların me'mûr olmak sâ'ikasıyla isteyerek istemeyerek 'umûmî rikba-i kahr ve esâreti [kahr ve esaret ilmeği] altında tutanların bâzîce ve veyâ vâsita-i icrâat ve hevesâtı olduklarını bilmeyen var mıdır? Çok def'a istemeyerek, bilmeyerek bütün o fenâlıkları yaptıklarından dolayı, hükûk-ı hürriyet-i milletin tamâmen istirdâd eylediği şu günlere, vicdânen peşimân olarak bundan böyle menâfi'-i hakikiye-i millet ve vatana en parlak hizmetler etmeğe hâzırlananlar da pek çoktur. Bunlar efkâr-ı 'umûmiyenin şu cereyân-ı serî'i karşısında hâlâ mebhût [şaşkın] ve mütehayyir, ne olduklarından ve ne olacaklarından mütelâşi, nîm-i hâib [yarı ümitsiz/mahrum], fakat şübhe yok ki oldukça müsta'fi ve tâib [tövbekâr] bir hâlde düşünüb duruyorlar. Bunlar arasında senelerden beri şu'âbât-ı idârenin [idâre şubelerinin] birinde peydâ-yı ihtisâs etmiş, çalışmış, çabalamış, yalnız ara sıra yâ gördüğü tazyîk veyâ tama' [açgözlülük] etdiği beş on paranın sevkiyle mensûbîn-i istibdâddan aldığı yolsuz emirleri, onun bunun keyf ve arzusunu icrâ için çirkin ser-fürûlarda [baş eğmelerde] bulunmuşlar. Bugün bu gibiler istinâd eyledikleri kuvvet-i nuhuset-engîzin [uğursuzluk yayan kuvvetin] yıkılması üzerine muvâzenet-i emel ve ma'îşetlerini gâib etmek üzere olduklarını anlayarak ve ötede beride koparıp durdukları hamiyet yaygarasına rağmen yine fenâ hâlde düşünüyor, hattâ bir parça da eser-i havf ve telâş gösteriyorlar...

Hiçbir seyyienin cezâsız kalmayacağı tabî'î ise de esbâb ve şerâit-i muhîtiyede tahfif-i 'itâb ve cezâda kâr-ger [nüfuzlu] te'sîr olduğu düşünülünce bugün şâyân-ı merhamet bir âvârelik içinde titreyib duran bu gibileri tatmîn ve te'mîn etmek icâb ediyor...

Şimdiye kadar ne halk ne de cem'iyet tarafından mantık ve merhamet hâricinde hiçbir tasaddî ve tecâvüz görülmedi; husûsiyle sû'-i niyet ve sû'-i isti'mâllerinden dolayı efkâr-ı 'umûmiyenin şiddetle muâheze eyledikleri mahdûd ve ma'rûf sergerdelerden 'ibâret olub fezâhat ve şenâ'ati bunlara doğrudan doğruya te'sîs-i nisbet ile pek taşkın bir hadde vardırılmayanları millete kısmen ma'zûr görülecekleri ve ancak usûl ve seyyiât-i evveliyelerinden kat'iyen eser göstermemek ve memleketde bugün tamâmiyle te'essüs-pezîr olan ahvâl-i meşrûtiyet ve Kânûn-ı Esâsî ahkâmına sâdik ve hürriyet-i ümmete karşı

Terakki gazetesi de bir “İhtâr-ı Mahsûs” ile bütün memurların, haklarındaki suizanlara istinaden memuriyetlerinden azledilemeyeceklerini beyan ettiği aşağıdaki yazıyı yayımlanmıştı:

“Bu me’ûmlar idâre-i meşrûta altında hüsn-i hizmet etmeyecekler midir. Bunlar değiştirilecek olur ise yerlerine kim kâ’im olacaktır... Devr-i sâbık me’ûmlarının devr-i hâzırdeki vaz’ ve tavırlarına dikkat etmeli... Bu me’ûmlar yalnız idâre-i müstebide me’ûmru olduklarından dolayı hod-be-hod [kendiliğinden] ‘azledilmeleri gibi devr-i hürriyet ve ma’deletle kâbil-i te’lif olamayacak bir talebde bulunmamalıdır...”⁶²

Meşrutiyetin iadesi sonrasındaki bu uyarılar çok da dikkate alınmadı ve küçük ya da büyük memur olduğuna bakılmayarak –yukarıda bahsedildiği üzere- bütün kalemlere teşmil edildi. Nitekim bu durum tensikatın adaletsiz gerçekleştirildiği yönünde tenkitleri beraberinde getirerek, “mağduriyet” vurgusuyla muhalefeti güçlendiren önemli bir etken oldu.

Sonuç

II. Meşrutiyetin ilânı akabinde *devr-i sâbık*ın meşhur isimleri yeni döneme adapte olmaya çalışsalar da Jön Türkler ve İttihâdçılar tarafından makbul kimseler olarak değerlendirilmemişler ve kısa sürede vazifelerinden alınmışlardır. Abdülhamid ricalinden Hasan Rami Paşa ve Memduh Paşa gibi isimler tevkif edilmiş, sonrasında da Büyükkada’da ikamete memur edilmişlerdir. Ayrıca bürokrasideki “şişkinliğin” önüne geçmek için tensikat işine girilmiş ve bu süreçte *devr-i sâbık* memuru olan pek çok kimse vazifesinden alınmıştır; bu durum hoşnutsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Devr-i sâbık ricalinden hesap sorulurken Memduh, Hasan Rami,

gelebilecek her kuvvet ve teşebbüse mu’ârız ve müdâfi’ bulunmak şart-ı esâsîsi ile bu gibilerin târihçe-i seyyiâtını sükût ile geçiştirmek şu muhterem halk ve ümmetin göstereceği ‘uluvv-i cenâba [cömertliğe] bir zamîme-i fâika [üstün bir ilave] teşkil eder. Evet, bu böyle olmalı ve herkesi o mülevves mâzînin küçük me’ûmlara ‘âid olan sahâif-i zell-i meskenetini [yanlışların yapıldığı beceriksiz sahifeleri] kapamalı; bilmem hângi müstebid ve müteffizin [sözü geçen nüfuzlu kimsenin] sâika-i cebr ve zoru ile yapılmış olan mini mini fenâlıkları unutmalıdır. Çünkü bu küçük defter-i seyyiât da öyle uzun uzadıya tedkik edilecek olursa, o vakit şâ’ir-i nezîhemizle berâber ‘Kaç nâsiyemiz vardır çıkacak pâk u dirâşân?’ [kaç alnımız vardır pak ve temiz çıkacak] istihâm-ı mâ’nîdârını [manidar sualini] tekrardan başka çâre kalmaz.

Asıl müttehimler, müteşebbisler, memleketi şu hâl-i harâb ve berbâdiye getirenler sıra ile birer birer cezâlarını buluyorlar ve bulacaklar. Artık öteki zavâllıları, ben on kuruş çalanları, pek pek şümûlsüz zarârlar îrâs edenleri, sadaka-i sa’âdet-i hürriyet olmak üzere, ‘afv ederek o karanlık ve korkunç mâzî ile bu parlak ve nâzende istikbâl arasına bir hatt-ı fâsîl çekivermeli.” Bkz. “Küçük Me’ûmların Ne Kabâhati Var?” *Tanin*, 27 Temmuz 1324 [9 Ağustos 1908], Nu: 9, s. 2.

⁶² “Devr-i Sâbık Me’ûmları”, *Tanin*, 24 Ağustos 1324 [6 Eylül 1908], Nu: 37, s. 3.

Rıza ve Arap İzzet Paşa gibi isimler üzerinde özellikle durulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa ve Said Paşa gibi devr-i sâbık ricâlinden bazı kimseler ise yeni dönemde makbul şahsiyetler olarak telakki edilmişlerdir. Tensikat işine girilirken "bürokrasinin gereksiz yere şişirildiği gibi" haklı sebeplerle işe başlansa da devr-i sâbık memurlarına hoyratça davranıldığı çok sayıda memurun "devr-i sâbıkın memuru" iddiasıyla vazifesinden alındığı görülmektedir. Bu durum, önemli İttihâdçılardan Hüseyin Cahit Bey tarafından da eleştirilmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (BOA., Y. MTV.) : 312/221.

Sürelî Yayınlar

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, D. I, TBMM B.evi, Ankara 1982-1985.

İkdam

Sabah

Tanin

Tercüman-ı Hakikat

Takvim-i Vekayi

Kitap ve Makaleler

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., 8. bs., İstanbul 2010.

Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri, Feryadım*, C. I, yay. haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Timaş Yay., 2. bs., İstanbul 2017.

Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi – II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, yay. haz. Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu Yay., 4. bs., Ankara 2014.

Alkan, Necmettin, *Selanik'in Yükselişi*, Timaş Yay., 1. bs., İstanbul 2012.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. I, K. II, Türk Tarih Kurumu Yay., 4. bs., Ankara 1991.

_____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, K. IV, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. bs., Ankara 1991.

Birinci, Ali, *Tarih Yolunda -Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâli-*, Dergâh Yay., 1. bs., İstanbul 2001.

Bürokrat Teyfik Biren'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, C. 1, yay. haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yay., 1.bs., İstanbul 2006.

Bürokrat Teyfik Biren'in II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, C. 2, yay. haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yay., 1. bs., İstanbul 2006.

- Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform, Babıâli, 1789-1922*, çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2014.
- Hasan Rami [Paşa], *Hâtürât*, C. I, Artin Asadoryan Matb., İstanbul 1324.
- Hüseyin Cahid, “Siyâsiyât- Kânûn-ı Esâsî ve Yeni Hatt-ı Hümâyûn”, *Tanin*, 21 Temmuz 1324 [3 Ağustos 1908], Nu: 3, s. 1-2.
- _____, “Siyâsiyât – Kaht-ı Ricâl”, *Tanin*, 31 Temmuz 1324 [13 Ağustos 1908], Nu: 13, s. 1.
- _____, “Siyâsiyât- Dâ’irelerde Tensikât”, *Tanin*, 5 Ağustos 1324 [18 Ağustos 1908], Nu: 18, s. 1.
- _____, “Siyâsiyât - Mağdûrîn-i Siyasiyenin Mutâlebi”, *Tanin*, 26 Mart 1325 [8 Nisan 1909], Nu: 247, s. 1.
- İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî’ş-Şuarâ)*, C. III, yay. haz. Hidayet Özcan, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1. bs., Ankara 2000.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*, yay. haz. Sabahattin Selek, Bilgi Y.evi, 4. bs., Ankara 2014.
- İrtem, Süleyman Kani, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilâli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1999.
- İsmail Hakkı, “Me’mûrlar ve Âmirler”, *Tanin*, 22 Ağustos 1324 [4 Eylül 1908], Nu: 35, s. 1-2.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yay., 5. bs., İstanbul 2009.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi -İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)-*, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yay., 3. bs., Ankara 2011.
- Kırmızı, Abdulhamit, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilali’nin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, *100. Yılda Jön Türk Devrimi*, Ed. Sina Akşin-Sarp Balcı-Barış Ünlü, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 2010.
- _____, *Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet*, Klasik Yay., 1. bs., İstanbul 2014.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 2009.
- Küçükılınç, İsmail, *II. Meşrutiyetin İlanında Halk Unsuru*, Cedit Neşr., 1. bs., Ankara 2011.
- Mizancı Mehmed Murad, *Tatlı Emeller Acı Hakikatler Yâhûd Batn-ı Müstakbele Âdâb-ı Siyâsiye Ta’lîmi*, neşr. Tahazâde Ömer Faruk, Matbaa-i Amedi, İstanbul 1330.
- Nasuhoglu, Ahmet Muhtar, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi –Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Hukukçunun Hatıraları*, yay. haz. Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, Dergâh Yay., 1. bs., İstanbul 2007.
- Özkan, Asaf, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Askerî ve Mülkî Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014.

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI SONRASINDA "DEVİR-İ SÂBİK" MEMURLARININ DURUMLARI

- Rey, Ahmet Reşit, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, yay. haz. Nur Özmel Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. bs., İstanbul 2014.
- Said Paşa'nın *Hâtrâtı*, C. II, K. II, Sabah Matb., Dersaadet 1328.
- Serasker Rıza Paşa, *Hulâsa-i Hâtrât*, İstanbul 1325.
- Serasker-i Sâbık Rıza Paşa, *Hâtrât*, C. I, Artin Asadoryan Matb., Dersaadet 1324.
- Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım, Başıma Gelenler ve Gördüklerim, 31 Mart Vakası*, yay. haz. Hümevra Zerdecı, Arma Yay., İstanbul 2004.
- Şeyh Muhsin-i Fânî, *10 Temmuz İnkılâbı ve Netâyıcı*, İstanbul 1336.
- Şeyhülislam Merhûm Cemaleddin Efendi Hazretlerinin *Hâtrât-ı Siyâsiyesi*, M. Hovagimyan Matb., Dersaadet 1336.
- Tokgöz, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım 1888-1914*, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 3. bs., İstanbul 2012.
- Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde, 80 Yıllık Hatıralarım*, yay. haz. Hüsrev Hatemi-Ayıkut Kazancıgil, 6. bs., İşaret Yay., İstanbul 2017.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C. 3, İletişim Yay., 5. bs., İstanbul 2011.
- Tural, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlemlenterler*, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) Yay., Ankara 2009.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2010.